

Bréfabrot

Et administrativt begrep og dets historie fra Håkon V til Christian III

Bréfabrot

An Administrative Concept and its History, from Håkon V to Christian III

Ole-Albert Rønning Nordby

Nasjonalbiblioteket

Ph.d. 2019

ole.nordby@nb.no

Sammendrag

«*Bréfabrot*» var et begrep som satte sitt preg på den administrative kulturen i Norge fra slutten av 1200-tallet og hele middelalderen igjennom. Begrepet betegnet et brudd på kongens skriffestede befalinger og var forstått som et klart definert lovbrudd med tilhørende bøtesatser. Selv om begrepet er et sentralt og særegent element i norsk administrativ kultur, har det ikke blitt grundig undersøkt. Denne artikkelen følger derfor *bréfabrot*-begrepets utvikling fra slutten av 1200-tallet og frem til 1559, og viser hvordan det gikk fra å være en sentralt kontrollert kongelig institusjon til å bli del av en allmenn retts- og skriftkultur. I denne historien kjennetegnes 1300-tallet av kongelig kontroll og initiativ: *Bréfabrot* skrives inn i det norske lovverket i en retterbot fra 1315, og begrepet benyttes aktivt og utelukkende i kongebrev utstedt av kanselliet. Med Kalmarunionens sentraliserte kongelige kanselli i Danmark følger et markant fall i antallet kongebrev som benytter begrepet, og en overgang til at det reproduseres nesten utelukkende når gamle privilegier stadfestes av kongen. Fra rundt 1500 ser vi at begrepet har glidd over i alminnelig bruk og benyttes av kongens undersåtter i dommer og kjøpskontrakter.

Nøkkelord

administrasjon, middelalder, retterbot, diplomer, kanselli

Summary

Bréfabrot is term which made its mark on the administrative culture of Norway from the end of the thirteenth century and throughout the Middle Ages. The term entailed a breach of the king's written commands, and this was developed as a clearly defined offence with associated fines. The term has never been studied in detail, despite it being a central and peculiar feature of Norwegian administrative culture. Consequently, this article follows the development of the *bréfabrot* term from the end of the thirteenth century to 1559 and shows how it went from being an institution controlled by the state to being part of a common culture of law and writing. In this process, the fourteenth century is characterized by royal control and initiative: *bréfabrot* is written into Norwegian law in a legal amendment of 1315 and is actively used in royal letters issued by the chancery. The centralized royal chancery was established in Denmark after the Union of Kalmar led to a marked decline in the number of royal letters using the term *bréfabrot*, as well as a turn towards reproducing the term almost exclusively when old privileges were affirmed and reissued by the king. From around 1500, the term slipped into common usage and was applied to property contracts and legal judgments by the king's subjects.

Keywords

administration, medieval/Middle Ages, legal amendment, diplomas, chancery

En intens krangel utspilte seg på bryggen i Stavanger i 1296. Kannikene fra Stavangers domkapittel mente at en last med tømmer som hadde kommet inn til biskopens brygge, faktisk tilhørte dem, mens biskopens menn var i ferd med å flytte tømmeret over til biskopens gård. Kannikene mente dette var ulovlig ikke bare fordi de hadde kjøpt tømmeret, men fordi de hadde et vernebrev fra hertug Håkon som skulle beskytte dem fra slike overgrep som de nå var i ferd med å bli utsatt for. Brevet fra hertugen ble lest høyt på brygga, men svaret fra biskopens representant var nådeløst: «Det skal Gud vite, at jeg bryr meg ikke om brev eller noen stevning som du stevner, lasten skal opp i biskopens gård!»¹ Det ble også, så vidt vi vet, enden på visa: lasten ble flyttet til bispegården, og domkapittelet skrev et indignert brev til hertug Håkon. Dette brevet er kilden vår til denne fortellingen.²

Denne episoden er en liten del av den lange og kompliserte konflikten mellom biskop Arne i Stavanger og hans domkapittel, men den illustrerer også et problem ved middelalderens administrasjon i sin alminnelighet: Hvordan skulle man forsikre seg om at skriftlige befalinger og forordninger ble etterlevd? I denne artikkelen vil jeg undersøke hvordan kongemakten lanserte brudd på kongens skriftlige befalinger som et klart definert lovbrudd, og hvordan dette lovbruddet endret karakter i møte med en skiftende administrativ kultur i senmiddelalderen. Dette lovbruddet ble kalt «*bréfabrot*» på norrønt og var et verktøy som skulle gi kongens korrespondanse større autoritet i en administrativ kultur som i større og større grad var skriftlig.

Kongelig administrasjon hadde ikke alltid vært så avhengig av skriften. Administrasjonen av det norske kongeriket bygget i utgangspunktet på et omreisende kongedømme og var derfor i betydelig grad basert på muntlig kommunikasjon og kongens fysiske nærvær.³ Selv om kongedømmets omreisende karakter forble viktig gjennom hele middelalderen, ser vi også en begynnende og gradvis overgang til en mer skriftlig og sentralisert administrasjon i løpet av 1100- og 1200-tallet. Rundt 1300 hadde kongemakten et relativt utstrakt nettverk av lokale representanter med administrative oppgaver og myndighet til å drive inn skatter, organisere militære oppbud og håndheve lov og orden.⁴ Kongens kanselli, med kansleren som formelt overhode, utstedte retterbøter, forordninger, vernebrev og stadfestinger av dommer, gaver og privilegier.

Denne overgangen fra muntlig til skriftlig administrasjon forstås gjerne som en forutsetning for statsutvikling, men det betyr ikke at den var uproblematisk. Historikere har gjerne lagt vekt på konfliktene som oppsto i møte mellom allmue og skriftlig administrasjon,⁵ men det er viktig å understreke at også for kongemakten var denne overgangen til skrift turbulent. Hvordan kunne kongen forsikre at beslutninger ble etterlevd og hadde praktisk betydning når de ble implementert lokalt av kongsmenn som sto langt unna beslutningstaker både geografisk og kanskje også i tid?

På slutten av 1200-tallet finner vi derfor *bréfabrot* som en innovasjon i utformingen av kongelige brev. Spesifikt finner vi begrepet i det som i diplomatikken kalles for brevenes *sanctio*. *Sanctio*-formler er typiske i brev utstedt av både geistlige og verdslige makthavere, og de kunne ha ulik form, men inneholder ofte en trussel om straff (*poena*), enten i denne

1 DN II nr. 39; egen oversettelse. «þat veit guð, ek gef ei vm bref firir bref ok stæmfñ huært er þu stæmfñir, vpp skall þo viðeren j biscops garð.»

2 For en gjennomgang og diskusjon av konflikten biskop og domkapittel i Stavanger, se Haug 2012.

3 Orning 2004: 256–260.

4 Denne prosessen har vært det primære studieobjektet for historikere som har arbeidet med norsk høymiddelalder. For en oversikt, se Bagge 2010.

5 Clanchy 2013: 255–294. Anders Berge har påpekt konflikter med utgangspunkt i skriftlighet i rettspleien i Norge på 1300-tallet. Se Berge 2007.

verden eller den neste, dersom beslutningene i brevet ikke ble etterlevet. I kongebrev datert før 1300 var disse formuleringene gjerne både vage og lite spesifikke, og det er på dette punktet vi ser en endring rundt 1300, når begrepet *bréfabrot* kommer inn i *sanctio*-formlene i kongelige brev og forordninger som en høyst konkret *poena temporalis*, en straff i denne verden.⁶

Bréfabrot er et begrep som beskriver både en forbrytelse, nemlig brudd på en skriftlig kongelig befaling, og boten man risikerte å måtte betale om man brøt en slik befaling. Begrepet oppsto ikke egentlig ved det kongelige hoffet i streng forstand, men så vidt vi kan se, ved hoffet til Håkon V Magnusson i hans tid som hertug (r. 1273–1299), før han tiltrådte som konge (r. 1299–1319). Det eldste eksempelet på *bréfabrot*-begrepet i materialet finner vi nedskrevet i en stadfesting fra 1296. Håkons kansler Åke hadde tildømt Stavangers domkapittel inntektene fra tienden fra Finnøy, som ikke skulle tilfalle biskopen. Håkon stadfestet denne dommen og la til at enhver som brøt bestemmelsene i denne dommen, måtte bøte 13,3 mark for *bréfabrot*.⁷ I løpet av Håkons regjeringstid som både hertug og konge ble begrepet en innarbeidet del av hans administrative virke. *Bréfabrot* nevnes i 22 dokumenter utstedt av Håkon, hvorav det viktigste er en retterbot fra 1315 som etablerte begrepet som en del av norsk lov én gang for alle. Tross kodifiseringen i denne retterboten, som vi skal komme tilbake til, er det viktig å bemerke at vi finner *bréfabrot*-begrepet først i administrativ praksis. Det finnes ikke i Landsloven eller i eldre eller samtidige lovttekster. Så vidt vi kan se, springer *bréfabrot*-begrepet ut av kongemaktens behov for å kontrollere og håndheve skriftlig administrasjon, og det forekommer først og fremst i administrative dokumenter.

På tross av dette begrepets tilsynelatende viktighet og lange liv i norsk administrativ historie har det vært få forsøk på å studere det systematisk eller følge det over tid. Johan Agerholt har kartlagt de norske kongebrevenes formler i perioden 1280 til 1387, herunder *bréfabrot*-formelen. Agerholt bemerker at det tok noen år fra begrepet først ble brukt, og frem til det var innarbeidet i faste formler, men det er ellers få funn av historiefaglig betydning å ta med seg fra en studie som er svært diplomatisk orientert.⁸ Historikere og retthistorikere har i all hovedsak sett *bréfabrot* som et uttrykk for kongemaktens nærmest eneveldige ambisjoner. Den mest detaljerte behandlingen av temaet er gammel og finnes i Karl Lehmanns avhandling om kongefreden i Norden, fra 1886. Lehmann tolker *bréfabrot* som en indikasjon på en sterk kongemakt som kan straffe sine undersåtter uten referanse til verken lov, dom eller undersåttenes samtykke. I motsetning til en del senere behandlinger av begrepet, som i hovedsak lener seg på særlig én retterbot, er Lehmanns analyse bygget på en solid oversikt over diplomatariet, men den strekker seg ikke utover 1300-tallet.⁹ Norske historikere har i hovedsak lagt seg på samme linje som Lehmann, om enn uten den sammen gjennomgangen av diplomatariet. Med særlig referanse til Håkon Vs retterbot fra 1315 hevder Absalon Taranger at med kodifiseringen av *bréfabrot* i norsk rett er «kongebrevet git rang og gyldighed som almindelig lov, og kongens lovgivningsmagt for fremtiden sikret».¹⁰ Lengst går Jens Arup Seip, som ser *bréfabrot*-institusjonen som et uttrykk for en mangel på det han kaller konstitusjonelle garantier i Norge på sent 1200- og tidlig 1300-tall. «I brefabrot», skriver han, «ligger eneveldet in nuce».¹¹ Som Taranger påpeker Seip at *bréfabrot* gir

6 Hamre 1972: 57.

7 DN I nr. 84.

8 Agerholt 1929: 532–533.

9 Lehmann 1886: 216–232.

10 Taranger 1904: 193.

11 Seip 1983: 52.

kongens ord samme tyngde som loven, og ofte større, ettersom bøtesatsen for *bréfabrot* var høyere enn satsene for mange lovbrudd. Et annet viktig poeng for Seip er at *bréfabrot* ikke idømmes av en domstol, men snarere pålegges gjennom kongelig befaling. Håndhevelsen av dette lovbruddet er derfor i mindre grad avhengig av rettsprosess enn hva som er tilfellet for tilsvarende institusjoner i andre land. Her følges han av John B. Johnsen, som i sin artikkel om *bréfabrot* i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* understreker at «[d]et var ikke tale om å prøve brevbruddsakene for noen rettsinstans».¹² Johnsen er likevel mer forsiktig, og påpeker at selv om *bréfabrot* vedvarte som administrativ og rettslig institusjon gjennom hele middelalderen, er det usikkert hvor effektiv den til enhver tid var. Denne artikkelen tar utgangspunkt i en større skepsis til både kongemaktens rekkevidde og ambisjoner enn det som har vært tilfellet i historiografien, og ser *bréfabrot* mer som et uttrykk for usikkerhet i møte med skriftlig administrasjon enn enevelde. Når vi følger bruken av *bréfabrot*-begrepet gjennom senmiddelalderen og inn i tidlig nytid, og undersøker hvordan det kunne håndheves i praksis, ser vi nemlig at Johnsens usikkerhet er velfundert.¹³

I det følgende vil jeg altså følge utviklingen av dette *bréfabrot*-begrepet gjennom retterbøter og diplomer, fra 1300-tallet og frem til slutten av Christian III's regjeringstid (r. 1536–1559). Jeg vil argumentere for at bruken av *bréfabrot*-begrepet utvikler seg over tid, på en måte som kaster lys over forholdet mellom administrativ kultur og det bredere skriftkulturelle omlandet. Vi skal se at *bréfabrot* begynner som et begrep som figurerer utelukkende i brev utstedt av det kongelige kanselli i Norge, før det ble nesten borte da kanselliet flyttet ut av Norge rundt 1400, etter etableringen av Kalmarunionen. Etter 1400 har vi derfor et betraktelig tynnere kildegrunnlag som gjør det vanskeligere å trekke entydige konklusjoner. De få gangene *bréfabrot* nevnes etter 1400, er det stort sett utelukkende i stadfestinger og gjenutsendelser av eldre rettigheter og privilegier. Etter 1500 ser vi spor etter et nytt skifte i bruken av *bréfabrot*-begrepet. Fra å i praksis utelukkende brukes i brev utstedt av det kongelige kanselli, i kongens navn, finner vi at begrepet utover på 1500-tallet brukes i kjøpskontrakter og dommer som kongen på ingen måte er direkte involvert i. Det kan altså se ut til at *bréfabrot* flyter fra en kongelig administrativ kultur og over i den bredere retts- og skriftkulturen som kongens undersåtter deltok i.

Metode

Undersøkelsen bygger på en gjennomgang av både retterbøter og diplomer utstedt i tidsrommet mellom 1296, når *bréfabrot*-begrepet først brukes, og frem til slutten av Christian III's regjeringstid i 1559. Denne avgrensningen er gjort i hovedsak av plasshensyn, og 1559

¹² Johnsen 1957: 214.

¹³ Denne artikkelen har ingen ambisjoner om å etablere *bréfabrot*-institusjonens opphav eller gjøre noen komparasjon mellom *bréfabrot* i Norge og tilsvarende institusjoner i andre land. Dette har heller ikke blitt forsøkt i noen tidligere studier, men von Amira peker på at *bréfabrot* kan være en etterligning av den institusjonen som i engelsk rett kalles *contemptus brevium*, innført av Henrik I (r. 1100–1135) (von Amira 1967: 150). Karl Lehmann antar at begrepet først oppsto i de norske stadfestingsbrevene, og spesielt i stadfestinger av dommer, ettersom poenget med en kongelig stadfestning må være at den understøttes av kongens makt og mulighet for å straffe (Lehmann 1886: 223). Vi finner også regler som ligner på *bréfabrot* i den andre skandinaviske landene, som John Danstrup og Jan Liedgren beskriver i sine artikler om henholdsvis Danmark og Sverige i KLNLM, men som vi allerede har vært inne på ovenfor, var disse mindre administrative av karakter og i større grad knyttet til en rettergang. I Danmark og Sverige synes også reglene å være mer orientert mot ulydighet overfor kongen generelt, mens *bréfabrot*-institusjonen i Norge er mer spesifikt innrettet mot brudd på skriftlige dokumenter utstedt av kongen (Johnsen 1957; Liedgren 1957) Senere i denne artikkelen vil jeg også argumentere for at man heller ikke i samtiden har opplevd noe én-til-én-forhold mellom *bréfabrot* og tilsvarende institusjoner utenfor det norske riket.

må derfor ikke forstås som noe definitivt slutt punkt i begrepets historie. Retterbøtene fra perioden er lest i sin helhet i utgavene publisert i *Norges gamle love*, første og andre rekke, mens diplomatariet er gjennomgått ved hjelp av søkemotoren til Dokpro.¹⁴ Jeg har søkt i diplomenes fulle tekst med en lang rekke ulike stavemåter.¹⁵ Denne gjennomgangen har resultert i et korpus bestående av totalt 148 retterbøter og diplomer som bruker begrepet *bréfabrot*. Dette kildeutvalget vil nødvendigvis ikke fange opp tilfeller der *bréfabrot* impliseres uten å nevnes, men jeg mener likevel det er tilstrekkelig til å undersøke hvordan begrepet figurerer og utvikler seg i en konkret administrativ kultur, slik målet er med denne artikkelen. Derfor vil jeg heller ikke gjennomføre noen sammenligning med det fullstendige korpuset av diplomer og retterbøter; det ligger utenfor denne artikkelens omfang. *Bréfabrot*-begrepet figurerer også ofte i det islandske diplomatariet og i retterbøter utstedt spesifikt for Island, men dette materialet er også utelatt til fordel for en mer detaljert analyse av innenlandsk norsk administrasjon.

1300-tallet: *Bréfabrot* som kongelig institusjon

Det store majoriteten av diplomene og retterbøtene som nevner *bréfabrot*, kan dateres til 1300-tallet.¹⁶ 107 av 148 retterbøter og diplomer fra perioden frem til 1559 som benytter begrepet, er fra denne perioden, og videre er kongene Håkon V og Magnus VII Eriksson overrepresenterte som utstedere. 69 av de 107 relevante dokumentene fra 1300-tallet er utstedt av disse to kongene. Det kan altså ikke være tvil om at både utgangspunktet og det historiske tyngdepunktet til *bréfabrot*-begrepet ligger på 1300-tallet, og særlig i første halvdel av 1300-tallet.

Et naturlig utgangspunkt er Håkon Vs retterbot fra 1315 som gjorde *bréfabrot*-begrepet til en del av det skrevne norske lovverket.¹⁷ Retterboten forteller oss at denne kodifiseringen av administrativ praksis var nødvendig fordi lagmennene i utgangspunktet ikke var villige til å idømme boten for *bréfabrot*, nettopp fordi den ikke nevnes overhodet i lovene som lagmennene skulle dømme etter.¹⁸ Kongen finner det derfor nødvendig å spesifisere at brudd på kongens brev er straffbart, og at straffen er en bot. Størrelsen på boten varierer i ulike håndskrifter. *Codex Tunsbergensis* (NKS 1642 4to, 140v), som er utgangspunkt for utgaven i *Norges gamle love*, setter boten til 8 mark, men de fleste andre håndskrifter setter den til 13,3 mark.¹⁹ 13,3 mark er også bøtesatsen i det store flertallet av tilfeller der *bréfabrot* nevnes i

14 Dokumentasjonsprosjektet, 2016: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

15 Jeg brukte søkefunksjonen «%» for å få tilslag på alle stavemåter som inneholdt de bokstavkombinasjonene jeg oppgav og fikk treff på følgende stavemåter: breeffbrud, bref brot, brefa brot, brefa brote, brefa brott, brefabrot, brefabrote, brefebrot, breff brodt, breff brott, breffbrodt, breffua brot, breffua brott, breffue brodt, breffue brot, breffue brote, breffue broth, breffue brott, breffue brudh, breffue brøt, breffuebrodt, brefuebrot, breffuebrote, breffuebroth, breffuebrott, breffuebrotthe, breffuobrote, breffuæbrot, breffvabrot, breffwabrot, breffwe broth, breffwebroth, brefua brot, brefua brote, brefua broth, brefua brott, brefuabrot, brefuabrote, brefuabroth, brefuabrott, brefue brot, brefue brote, brefue broth, brefuebrot, brefuebrud, brefuebrudt, brefuæ brot, brefvabrote, brefvabrott, brewa broth, bræfa brot.

16 Selv om 1300-tallet er tungt representert i kildematerialet i forhold til århundrene som kom både før og etter, er det også viktig å anerkjenne at 1200-tallet kan være underrepresentert fordi kildetilfanget er så mye mindre før 1300. *Diplomatarium Norvegicum* har registrert 616 diplomer for perioden 1250–1299, mens tallet for perioden 1300–1349 er 2613. Vi må derfor ta høyde for at en større andel diplomer som bruker *bréfabrot*-begrepet, har gått tapt fra tiden før 1300 enn fra tiden etter, og det er også sannsynlig at begrepet kan ha figurert i tapte diplomer som er eldre enn det eldste fra 1296.

17 NGL III: 114–115.

18 NGL III: 114. Jon Skeie argumenterer for at det var mangelen på *bréfabrot*-botens hjemmel i lov som var årsaken til den skepsisen hos lagmennene som retterboten av 1315 gir uttrykk for. Skeie 1937: 130.

19 NGL III: 115 n. 15.

diplomer og retterbøter, og dette var også den høyeste bøtesatsen i norsk rett i middelalderen.²⁰ Vi må derfor anta at i den grad det fantes noen standardisert bot for *bréfabrot*, så var denne 13,3 mark, selv om det heller ikke var uvanlig med unntak.

Håkons retterbot om *bréfabrot* fra 1315 gir også en klar innføring i hvordan begrepet skal brukes, og i hvilke administrative dokumenter det er relevant. Her gjør kongen det klart at vi har å gjøre med en administrativ og rettslig institusjon med bredt nedslagsfelt. Retterboten nevner flere typer administrative dokumenter, «doms-, vernebrev eller stadfestingsbrev», som vi finner igjen i diplomatariet.²¹ 31 av 107 brev og retterbøter fra 1300-tallet er stadfestinger som dekker ulike forhold, men stadfestinger av dommer og enkeltpersoner eller institusjoners rettigheter og privilegier er det mest vanlige. Hertug Håkons ovennevnte stadfesting av kansler Åkes dom om tiendeinntektene fra Finnøy er et eksempel på et slikt brev, men det finnes mange lignende eksempler fra hele den aktuelle perioden.²² Retterboten fra 1315 nevner også at brudd på dommer skal straffes med *bréfabrot*, men vi har kun to eksempler fra 1300-tallet på dommer som nevner at brudd på dommens bestemmelse skal straffes med *bréfabrot*.²³ Derimot er 11 av de 31 stadfestingene fra 1300-tallet stadfestinger av nettopp dommer.²⁴

Vernebrev er også svært vanlige i diplomatariet, og 13 av 107 dokumenter fra 1300-tallet som nevner *bréfabrot*, er vernebrev.²⁵ Dette var dokumenter hvor kongen gav både institusjoner og enkeltpersoner kongelig vern og understreket at alle overtramp mot brevets mottaker ville bli straffet, ikke bare med kongelig misnøye, men også med en bot for *bréfabrot*. Ett av mange eksempler er et brev utstedt av Håkon VI (r. 1355–1380) til Einar Halsteinsson i 1363. I brevet legger kongen både Einar og hans barn, kone, land, skoger og løsøre under sin beskyttelse, og han legger til at alle som har gjeld til Einar, blir pålagt av kongen å betale denne tilbake. Overtramp mot Einar eller hans familie og eiendom skulle straffes med en bot for *bréfabrot* på 8 mark, mens låntakere som ikke betalte sin gjeld, skulle straffes med en bot på fire mark.²⁶ Vernebrevene gjør det kanskje spesielt lett å se hvor nyttig utviklingen av *bréfabrot*-institusjonen var, ettersom trusselen om straff i henhold til et klart definert lovbrudd må ha gitt disse brevene betraktelig skarpere tenner. Vi kan anta at dette har gjort det mer attraktivt å søke kongens vern og styrket elitens tilknytning til kongemakten. Vi skal også se at vernebrevene gav kongens undersåtter en interesse i å holde *bréfabrot*-begrepet i live, og at dette var en vesentlig grunn til at begrepet fortsatt var å finne i administrative dokumenter etter etableringen av Kalmarunionen.

Den siste kategorien dokumenter som nevnes i Håkon Vs retterbot fra 1315, er ikke like håndfast som dommer, vernebrev og stadfestinger. Formuleringen i retterboten sier at *bréfabrot* er aktuelt i «de andre [brev] som vi gir til ymse menn til styrking av retten eller av

20 13,3 mark er bøtesatsen i 104 av de totalt 148 dokumentene. 71 av 107 dokumenter fra 1300-tallet setter boten til 13,3 mark.

21 NGL III: 114–115. Oversettelse i Bagge mfl. 1973: 280.

22 DN I nr. 84; II nr. 338; IV nr. 52; I nr. 103; IV nr. 65; II nr. 106; XXI nr. 19; II nr. 132; VI nr. 164; XI nr. 47; I nr. 491; II nr. 508; V nr. 214; VI nr. 454; XI nr. 8; II nr. 139; XII nr. 71; II nr. 205; II nr. 214; II nr. 289; V nr. 209; XXI nr. 77; XXI nr. 95; XXI nr. 104; XII nr. 102; V nr. 250; XXI nr. 118; XII nr. 114; VI nr. 327; X nr. 70.

23 DN III nr. 56; III nr. 205.

24 DN I nr. 84; IV nr. 52; I nr. 103; IV nr. 65; II nr. 106; XXI nr. 19; II nr. 132; VI nr. 164; XI nr. 47; I nr. 491; II nr. 508.

25 DN II nr. 57; II nr. 164; III nr. 71; XVIII nr. 6; VII nr. 144; II nr. 227; II nr. 233; XXI nr. 111; I nr. 378; XXI nr. 116; XI nr. 141; XVI nr. 34; III nr. 466.

26 DN I nr. 378. Slike bestemmelser om gjeld er ikke uvanlige i vernebrev. Karl Lehmann har anført at behovet for å drive inn gjeld var en viktig årsak til utbredelsen av *bréfabrot*-begrepet i kongelig administrasjon. Lehmann 1886: 226.

nåde», og det virker plausibelt at Håkon her formulerer seg vagt nettopp for å kunne inkorporere *bréfabrot* i kongelige brev av ulik art.

Brev gitt «til styrking av retten» kan godt tenkes å referere spesifikt til retterbøter, og retterbøtene er også den typen tekst vi har fra 1300-tallet som nevner *bréfabrot* oftest. Vi har 31 slike retterbøter fra 1300-tallet, hvor kildematerialet utgjør 107 dokumenter.²⁷ Ett eksempel er en retterbot utstedt av drottsete Erling Vidkunsson i 1329 for å regulere salg av vin i Bergen. Retterboten slår fast en *bréfabrot*-bot på 13,3 mark for all ulovlig vinskjenking, og boten kommer i tillegg til at også vinen ble konfiskert.²⁸

Den siste kategorien diplomer som nevner *bréfabrot*, har jeg valgt å kalle befalinger. Den sammenfaller ikke egentlig med noen samtidig kategorisering, men innholdet i disse diplomene kan godt beskrives som å falle inn under det Håkon V i 1315 kalte bev gitt «til ymse menn til styrking av retten eller av nåde». Dette er brev hvor kongen kommanderer at noe skjer, og truer med bot for *bréfabrot* dersom det ikke gjør det.²⁹ I 1367 befalte for eksempel Håkon VI at bøndene i et skipreide på Follo skulle betale leidangsskatt til Mariakirken i Oslo. Om de ikke gjorde det, måtte de betale fire mark i bot. Disse brevene er varierte, og mange. Av de 107 dokumentene i kildematerialet fra 1300-tallet har jeg kategorisert 18 som befalinger.³⁰

I tillegg til disse fire store kategoriene: retterbøter, stadfestinger, befalinger og vernebrev, finner vi også at *bréfabrot* nevnes her og der i andre typer dokumenter, men med betydelig lavere frekvens. I tillegg til dommer, som vi som nevnt har et par eksempler på, har vi tre gavebrev, fire kunngjøringer og fem stevninger.³¹

I diplomer og retterbøter fra 1300-tallet kan vi altså se at *bréfabrot* vokser frem som et juridisk og administrativt begrep, først i kongelige diplomer, før begrepet blir formelt rettsliggjort i en retterbot fra 1315. Funksjonen virker klar, nemlig å utruste kongelig korrespondanse med ytterligere autoritet gjennom å gjøre det risikabelt og kostbart å trosse de bestemmelsene kongen har skriftfestet. Vi finner begrepet i formaliserte og standardiserte formuleringer, som oftest i formaliserte og standardiserte administrative dokumenter utstedt av det kongelige kanselli, i kongens navn. Dette siste poenget er helt vesentlig: I løpet av hele 1300-tallet finner vi *bréfabrot*-begrepet *utelukkende* i dokumenter utstedt i kongens navn. Begrepet er altså i kongelig eie: Det springer ut av den administrative kultur rundt kongen og hans kanselli, og det er kun i denne kulturen det forekommer. Utover i senmiddelalderen skal vi se at dette kom til å endre seg.

***Bréfabrot* i praksis på 1300-tallet**

I tillegg til å gi det beste innblikket i *bréfabrot* fra et kongelig, administrativt perspektiv gir 1300-tallet et unikt innblikk i hvordan *bréfabrot* ble håndhevet i rettspraksis. Det eneste eksemplet vi har på at *bréfabrot*-boten håndheves i rettssystemet, kommer nemlig fra denne perioden. I Jemtland utspilte det seg i 1341 en konflikt mellom en gruppe bønder og erkebiskopen av Uppsala, representert i retten av to kanniker fra domkapittelet. Bøndene var

27 NGL III: 88, 110, 116, 114, 149, 154, 155, 156, 164, 173, 174, 179, 181, 188, 190, 191, 194, 198, 215, 216, 218; DN VI nr. 238; II nr. 385; XIV nr. 12.

28 NGL III: 155.

29 I Regesta Norvegica er disse diplomene kategorisert på følgende måte: ett brev, syv befalinger, én instruks, ett påbud, tre pålegg, tre skipaner, ett vitnebrev.

30 DN XIII nr. 4; II nr. 100; I nr. 221; IV nr. 216; II nr. 210; II nr. 213; V nr. 165; XXIII nr. 20; I nr. 310; III nr. 271; VI nr. 196; VI nr. 208; XXI nr. 83; IV nr. 448; VI nr. 266; II nr. 390; II nr. 430; II nr. 487; NGL III: 222.

31 Gavebrev: DN II nr. 83; II, 108; I nr. 241. Kunngjøringer: DN II nr. 39; II nr. 253; III nr. 53; III nr. 220; Stevninger: DN XXIII nr. 13; III nr. 281; II nr. 327; II nr. 453; II nr. 501.

anklaget for å ha ødelagt erkebiskopens laksevirke, og de hadde tidligere fremlagt forklaring for ham. Nå skulle saken avgjøres av sysselmannen og lagmannen i Jemtland. Bøndene vedgikk forholdene i saken, men argumenterte med at de var tvunget til å rive ned laksevirket av sult og nød, men erkebiskopens representanter argumenterte med at virket ikke var i veien for deres mulighet til å fiske, og påpekte videre at det samme laksevirket hadde blitt ødelagt tidligere. Erkebiskopens menn la også frem et vernebrev utstedt av Magnus Erikssons for erkebiskopens gods i Jemtland og påpekte at bøndene var skyldige 13,3 mark for *bréfabrot*. Da dommen skulle avsies, idømte lagmannen og sysselmannen kun 1 marks bot til erkebiskopen for hver av de skyldige, i tillegg til en *ofundar*-bot, det vil si en bot for å handle i vond vilje, som skulle settes av en domsnemnd på tolv mann.³² Noen faktisk *bréfabrot*-bot nevnes ikke i dommen. Det er interessant fordi det dermed ser ut til at selv i saker hvor en dom for *bréfabrot* virker åpenbart (vernebrevet foreligger og saksforholdene anerkjennes av saksøkte), er det ikke gitt at straffen faktisk ilegges. Det virker som en klar indikasjon på at de strenge reglene utferdiget av kongemakten ble betydelig oppmyket i møte med den praktiske rettspleien, men det kan kanskje også tas til inntekt for en viss skepsis til *bréfabrot*-institusjonen blant lagmennene, selv etter Håkon Vs retterbot fra 1315.

Det viktigste poenget å ta med seg fra dette riktignok svært begrensede innblikket i rettspraksis er det spennet vi finner mellom *bréfabrot* slik det er regulert i kongelige brev og forordninger, der formålet er å sikre lojalitet og forutsigbar styring, og *bréfabrot* slik det håndheves i domsbrev, der formålet er pragmatisk konfliktløsning. I et slikt funksjonelt perspektiv burde det ikke egentlig overraske oss at de høye bøtene vi møter i det normative tekstene, i hvert fall er gjenstand for betydelig forhandling og, som vi har sett, kan falle helt vekk.

1400-tallet: Fra kongelig initiativ til kongelig stadfesting

Når vi beveger oss inn på 1400-tallet, er den mest merkbare forandringen det drastiske fallet i diplomer og retterbøter som nevner *bréfabrot*. Mens vi har 107 retterbøter og diplomer fra perioden 1300–1399 som nevner *bréfabrot*, faller tallet til 21 i perioden 1400–1499. I prinsippet er det mulig at dette har å gjøre med kildesituasjonen, altså at flere dokumenter som har med *bréfabrot* å gjøre, har overlevd fra 1300-tallet enn fra 1400-tallet. Det vil i så fall være vanskelig å forklare, ettersom *Diplomatarium Norvegicum* har katalogisert 5541 diplomer fra 1300-tallet og 7308 diplomer fra 1400-tallet.³³ Det virker derfor sannsynlig at den drastiske nedgangen i antallet dokumenter som nevner *bréfabrot*, ikke har å gjøre med kildenes bevaringsgrad, men med en administrativ kultur som hadde gått inn i en ny fase.

Det lave antallet diplomer som nevner *bréfabrot* fra 1400-tallet, gjør det nødvendig å analysere disse dokumentene med forsiktighet. Det begrensede materialet gjør det vanskelig å trekke den typen slutninger det var mulig å trekke på bakgrunn av det rikere materialet fra 1300-tallet. Sett i lys av at 1400-tallet for øvrig ikke står for noen nedgang i det dokumentariske kildematerialet, er det likevel nødvendig å forklare hvorfor *bréfabrot*-begrepet i så stor grad forsvinner ut av kildene. For å gjøre det er det naturlig å se til både innholdet i dokumentene selv og til den kulturelle og politiske konteksten de ble til i.

Et vesentlig poeng for å forstå *bréfabrot*-institusjonens utvikling og nedgang på 1400-tallet er at majoriteten av de 21 aktuelle dokumentene fra denne perioden ser ut til å være gjenutstedinger og stadfestinger av eldre administrative dokumenter. Det er altså svært få

32 DN III nr. 205.

33 Tallene er funnet ved å avgrense søk i Dokpros søkemotor til henholdsvis 1300–1399 og 1400–1499: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

eksempler på at helt nye brev som kommer ut av kongens kanselli i denne perioden, nevner *bréfabrot*. Dette må vi se i sammenheng med at middelalderens konger ikke kunne gi privilegier, titler eller vern utover sin egen regjeringstid. I Norge ble dette slått ettertrykkelig fast i dommen i en konflikt mellom Magnus VII og de norske stormennene Jon og Sigurd Havtoresønner, avsagt i 1347. Havtoresønnene mente at Håkon V hadde gitt dem Borgarsysle i forlening, og at denne forleningen var rettskraftig også etter at Håkon var død, men retten slo fast at dette ikke var mulig fordi det ville være en for kraftig innskrenking av den til enhver tid regjerende konges myndighet.³⁴ Følgelig måtte innehavere av kongelige rettigheter og privilegier få disse utstedt på nytt når en ny konge arvet tronen.³⁵ Basert på det lave antallet brev som har overlevd, ser det ut til at det er denne konteksten de fleste dokumentene fra 1400-tallet som nevner *bréfabrot*, har oppstått i. 10 av de 21 er utstedt av enten Christoffer I (r. 1442–1448), Karl I (r. 1449–1450) eller Christian I (r. 1450–1481) i løpet av det første året av deres regjeringstid.³⁶ Fire av dem er til og med utstedt av Christoffer over noen få dager i 1442, mens han var i Oslo for å krones 2. juli. 9. juli utstedte han for eksempel et vernebrev til domkapittelet i Trondheim som også stadfestet de rettigheter kannikene hadde fått av «*rettæ konunger i Norighe, ware forfædhre*». Stadfestingen slår fast at de som bryter bestemmelsene i brevet, kan forvente å måtte betale en full bot for *bréfabrot* på 13,3 mark og dessuten kongens sanne vrede.³⁷ Her ser vi at kategoriene vernebrev og stadfesting glir over i hverandre og på mange måter blir funksjonelt identiske fordi kongen idet han gjenutsteder et sett privilegier, typisk til en institusjon, også gir denne institusjonen kongelig vern. Majoriteten av vernebrevene utstedt på 1400-tallet stadfester også privilegier, og til sammen utgjør stadfestingene og vernebrevene 14 av de 21 dokumentene fra 1400-tallet som nevner *bréfabrot*.³⁸ Nesten alle disse er utstedt helt på begynnelsen av eller tidlig i en konges regjeringstid.

Det begynner altså å tegne seg et bilde, om enn uklart, av *bréfabrot*-institusjonens dynamikk etter 1400. I stedet for at begrepet ble innarbeidet i kongelige administrative dokumenter på initiativ fra enten kongen eller fra det kongelige kanselli, ser vi heller at begrepet ble reproduisert når innehavere av kongelige privilegier oppsøkte kongemakten for å få sine privilegier gjenutstedt, typisk i forbindelse med tronfølge. *Bréfabrot*-begrepet hører fremdeles hjemme i dokumenter utstedt av kongemakten og kongens kanselli, men initiativet til å holde institusjonen i hevd ligger ikke lenger hos sentralmakten, men lokalt, hos innehaverne av eldre privilegier. *Bréfabrot*-institusjonen har dermed på sett og vis byttet tilholdssted. Den opptrer ikke lenger i først og fremst i det dynamiske administrative miljøet rundt kongen, men snarere i gamle dokumenter, oppbevart i kloster-, domkapittel- og byarkiver. Hva kan forklare en slik utvikling?

Det er både slående og neppe tilfeldig at det dramatiske fallet i bruken av *bréfabrot*-begrepet ser ut til å falle nærmest nøyaktig sammen med etableringen av Kalmarunionen i 1397. Å være en del av en union var ikke noe nytt for Norges vedkommende på slutten av 1300-tallet, men det som var nytt, var den administrative strukturen som fulgte med Kalmarunionen. Der unionene med Sverige fra 1319 opprettholdt både et klart skille mellom rikene og separate administrasjoner i hvert av dem, var unionen fra 1397 et mye

34 NGL IV: 377–378.

35 For mer om denne prosessen i Norge, se Blom 1967: 18–29.

36 NGL 2. r., bd. 1: 690; NGL 2. r. bd. 2.1, 66, 60, 62; DN XXI nr. 405; I nr. 782; XIII nr. 108; IV nr. 887; V nr. 762; IV nr. 921.

37 DN XII nr. 108.

38 DN VII nr. 379; XXI nr. 405; I nr. 782; VIII nr. 324; VI nr. 592; XIII nr. 108; IV nr. 887; V nr. 762; IV nr. 921; XI nr. 199; XI nr. 200; NGL 2. r. bd. 1: 227; NGL 2. r. bd. 2.1: 60, 62.

mer sentraliserende prosjekt. En viktig brikke i denne sentraliseringen var etableringen av et sentralt kanselli som oppholdt seg hos kongen i Danmark. Det var dette kanselliet i Danmark som kom til å utferdige størsteparten av de norske kongebrevene etter 1400.³⁹ Det fortsatte å være et kanselli i Norge, ofte ledet av prosten i Mariakirken i Oslo i rollen som kansler, men dette kanselliet utformet nærmest utelukkende landsvistsbrev og gridsbrev.⁴⁰ Resten av den kongelige korrespondansen kom fra kongen og kanselliet i Danmark.⁴¹ Det kan dermed se ut til at da det kongelige kanselliet forsvant fra Norge, forsvant også forbindelsene til en norsk administrativ tradisjon, og med den også *bréfabrot*-begrepet.

Nå er det selvfølgelig ikke tilfellet at straffer for ikke å følge kongelige befalinger er noe særegent norsk. Det som derimot ser ut til å være spesielt for den administrative kulturen i Norge, er begrepet *bréfabrot* i seg selv, og institusjonaliseringen av brudd på kongens skriftfestede beslutninger som et klart definert lovbrudd. Den klareste indikasjonen på det er et privilegiebrev til tyske kjøpmenn i Bergen, utstedt av Magnus VII i 1350. Brevet er skrevet på latin, men pålegger *bréfabrot*-bot for brudd på tyskernes privilegier, og begrepet står uoversatt i brevet.⁴² Det er vanskelig å trekke noen sikre konklusjoner basert på dette privilegiebrevet alene, men det kan likevel tas til inntekt for at skriverne ved Magnus' kanselli ikke var bevisste på noen tydelig latinsk parallell til dette norske administrative begrepet.

Vi ser dermed konturene av en forklaring på *bréfabrot*-institusjonens utvikling som er forankret i Nordens politiske historie generelt, og unionsmonarkenes administrative politikk spesielt. Fordi *bréfabrot*-begrepet hadde oppstått i det kongelige kanselli i Norge, og hadde en så sterk tilknytning til norsk administrativ praksis, tilsynelatende uten noen klar parallell i de andre Skandinaviske landene eller i latinske dokumenter, ble overgangen til unionskongedømme og unionskanselli problematisk. Dette kan forklare nedgangen i bruken av begrepet, og det kan også forklare hvorfor *bréfabrot* nesten utelukkende er å finne i stadfestinger av ulike varianter på 1400-tallet. Denne forklaringen blir også mer overbevisende om vi tar innover oss de materielle konsekvensene av kanselliets nye fysiske plassering etter ca. 1400. Avstanden mellom Danmark og Norge var kulturell så vel som geografisk, og betydde naturligvis at både konge og kanselli fikk mindre praktisk kjennskap til norsk administrasjon. Men kanskje enda viktigere var det at kanselliet i mindre grad håndterte administrative dokumenter med opphav i Norge og dermed i mindre grad var bevisste på de formlene som var særegne for akkurat disse dokumentene. Det er derfor ikke tilfeldig at den fysiske nærheten til de materielle dokumentene fra norsk administrasjon er en forutsetning for at *bréfabrot*-begrepet reproduseres på 1400-tallet. Når kongen og kanselliet blir konfrontert med slike dokumenter, nesten alltid i forbindelse med stadfesting av norske privilegier, blir *bréfabrot*-begrepet tatt i bruk, mens når denne materielle nærheten ikke er virksom, faller det vekk. I stedet får vi et gjensyn med de mye vagere *sanctio*-formlene fra kongelige diplomer og retterbøter utstedt før 1300. Mens Eirik II truet med «*reidhi oc ræf-singom*», «vrede og straff», finner vi at konger som Christoffer, Christian I (r. 1450–1481) og Hans (r. 1483–1513) avslutter sine brev med lovnader om «vår kongelige hevsn og vrede» dersom befalingene ikke settes ut i live.⁴³ I noen brev går denne formuleringen sammen med et krav om *bréfabrot*-bot, men disse utgjør et klart unntak.⁴⁴

39 Hamre 1968: 73.

40 Disse var vesentlige steg i drapsprosessen. Se Imsen 2009.

41 Hamre 1968: 11.

42 DN III nr. 272.

43 Denne formuleringen er til stede i så godt som alle privilegier utstedt på 1400-tallet. Se for eksempel NGL 2. r. bd. 2.1: 52; 2. r. bd. 3.1: 46.

44 Se for eksempel Christian Is stadfestinger av Trondheim og Bergens byretter: NGL 2. r. 2.1. bd: 60–61.

På 1400-tallet ser vi også det første tegnet til at *bréfabrot*-begrepet begynner å gli ut av kongemaktens direkte kontroll, kanskje nettopp på grunn av sentralmaktens manglende interesse for å holde det ved like som en eksklusivt kongelig institusjon. Dette er en utvikling som vi skal se slå ut i full blomst på 1500-tallet, men allerede femti år tidligere begynner det kongelige monopolet å slå sprekker. I Nidaros i 1448 utstedte nemlig erkebiskop Aslak Bolt et brev hvor han krevde en bot på 13,3 mark for *bréfabrot* dersom befalingene i brevet ikke ble overholdt. Her kan den spesielle politiske konteksten være med på å forklare hvorfor erkebiskopen truer med *bréfabrot*-bot. Brevet er utstedt i april, og bare noen måneder tidligere, i januar, hadde kong Christoffer dødd. Med det sto Aslak Bolt i spissen for et norsk riksråd som måtte ta aktivt stilling til hvem som skulle ta over den ledige norske tronen, for det var ingen åpenbar tronfølger, og de danske og svenske riksrådet hadde støttet ulike kandidater.⁴⁵ Våren 1448 var erkebiskop Aslak derfor på mange måter på høyden av sin verdslige makt, som kongens stedfortreder i Norge i et interregnum. Dette kan forklare bruken av *bréfabrot* i erkebiskopens brev, men et grunnleggende problem med en slik tolkning er at brevet fra 1448 helt tydelig handler om et kirkelig anliggende, nemlig om regler for fordeling av verdier mellom kannikene innad i domkapittelet.⁴⁶ Dette er det første eksempelet vi har på at *bréfabrot* brukes i *sanctio*-formelen på et diplom som ikke er utstedt i kongens navn, siden begrepet først dukker opp i 1296, og det må tolkes som et tegn på at en mann som Aslak Bolt, som ikke representerte kongemakten, i hvert fall ikke i denne spesifikke konteksten, likevel oppfattet at han hadde en autoritet som tillot ham å bruke begrepet. Kanskje kan det også tenkes at det er Aslak Bolts plassering i krysningspunktet mellom verdslig og geistlig makt i denne perioden som har ført til en slik utglidning hos erkebiskopens skrivere, det være seg bevisst eller ubevisst. I tillegg til å være det første er dette også det eneste diplom fra 1400-tallet hvor *bréfabrot* brukes uten å tilskrives kongen, men vi vet ikke hvor mange lignende brev som kan ha gått tapt. Fra 1500-tallet har vi mange flere eksempler, og de fleste av dem er ikke utstedt av makthavere i det hele tatt, men av kongens undersåtter og lagrettemenn.

1500-tallet frem til 1559: *Bréfabrot* blir allemannseie?

Fra 1500-tallet har vi enda færre diplomer og retterbøter som nevner *bréfabrot*, enn vi har fra det foregående århundret. Totalt har vi bare 17 dokumenter av et totalt antall på 147 retterbøter og diplomer som nevner *bréfabrot* i tiden før 1559. Ingen av disse 17 kan defineres som retterbøter i tradisjonell forstand. Vi har altså å gjøre med en nedadgående trend som fortsetter gjennom 1400-tallet og inn på 1500-tallet. En slik nedgang i omfanget av kilde materiale må nødvendigvis også følges av økende forsiktighet, og når det gjelder 1500-tallet, er denne forsiktigheten spesielt viktig fordi materialet ikke bare taler om en endring i *bréfabrot*-begrepets omfang, men også i dets art. Det er likevel ikke til å komme utenom at selv om dokumentene fra 1500-tallet er få, så er det trekk ved begrepsbruken i disse dokumentene som må forklares, sett i lys av den kongelige kontrollen over *bréfabrot*-begrepet i de foregående århundrene, og særlig på 1300-tallet.

De 17 diplomene fra perioden mellom 1500 og 1559 som nevner *bréfabrot*, bærer ikke noe preg av at begrepet ble gjenerobret av sentraladministrasjonen i denne perioden. Vi har et par eksempler på at *bréfabrot*-begrepet brukes i diplomer utstedt av representanter for kongemakten, som vi skal komme tilbake til, men de er både få og tilsynelatende isolerte eksempler, og de skiller seg fra kongebrevene fra 1300- og 1400-tallet ved at de ikke

45 Hamre 1968: 128–130.

46 DN V nr. 753.

er utstedt av kongens eget kanselli. Det er også slående at vi ikke har noen eksempler fra 1500-tallet på at kongen stadfester eldre privilegier som nevner *bréfabrot*. På 1400-tallet var dette den viktigste grunnen til at begrepet levde videre i kildene, mens på 1500-tallet ser ikke lenger stadfestinger ut til å benytte seg av *bréfabrot* på samme måte. Vi har en lang rekke stadfestinger utstedt i Oslo i slutten av juli og begynnelsen av august 1514, i forbindelse med at Christian II (r. 1513–1523) var i Oslo for å krones, men ingen av disse bruker begrepet *bréfabrot*. I stedet finner vi at kongen truer med generisk «hevng og vrede».⁴⁷ Dette står i sterk kontrast til Christoffers kroningsferd til samme sted i 1442, der vi så at *bréfabrot* ofte ble nevnt i stadfestingene, og det er fristende å tenke at et så markant brudd er en villet utvikling.

Den mistanken styrkes kanskje i møte med en rettskommisjon som den fremtidige kong Christian II oppnevnte som norsk visekonge i 1507, bestående av medlemmer av riksrådet, lagmenn og lagrettemenn.⁴⁸ Da Christian kom til Norge som visekonge i 1506, var landet preget av politisk uro. Bare fire år tidligere hadde den norske stormannen Knut Alvsson ledet et opprør mot kong Hans i Norge, et opprør som Christian hadde vært med på å nedkjempe. Årene som fulgte, ser ut til å ha vært preget av betydelig utilfredshet med styret av landet, både i aristokratiet og i allmuen. Allerede året etter at Christian ankom Norge, brøt det ut opprør på Hedmark, og biskop Karl av Hamar ble anklaget for å stå i ledtog med opprørerne og satt i fengsel.⁴⁹ Christians oppgave var dermed å sikre Oldenburgdynastiets kontroll over Norge, og det er i denne konteksten vi må se rettskommisjonens uttalelse fra 1507. Den ble skrevet i mars, før opprøret på Hedmark brøt ut, men vi må se det som et forsøk på å etablere et rettsgrunnlag for Christians forsøk på å ta og holde kontrollen i Norge.

Kommisjonen skulle svare på hvordan forrædere burde straffes etter norsk rett, inkludert de som kunne tenkes å «forachte hanss nades breff».⁵⁰ Etter å ha konsultert Norges lov, retterbøter og forordninger kom kommisjonen frem til at slike forrædere hadde tapt både liv og eiendom og måtte flykte landet, men det er slående at begrepet *bréfabrot* ikke nevnes eksplisitt her i det hele tatt. Det kan vi ta til inntekt for at *bréfabrot* har falt helt ut av det rettslige vokabularet og er ukjent for kommisjonen, men dette virker samtidig merkelig om det faktisk er slik at de har konsultert retterbøtene. Alternativt er det nok mer sannsynlig at *bréfabrot* her behandles implisitt, og at kommisjonens uttalelse i så måte må tolkes som en generell innstramming av straffesatsene, fra 13,3 marks bot til utlegd og eiendomsinndragelse. Lars Hamre peker på at en slik omtolkning av tradisjonell norsk rett må ha skjedd under sterkt press fra Christian overfor kommisjonen, for å gi ham de verktøyene han trengte for å gå hardt frem som visekonge.⁵¹ I så fall betyr det også at brudd på kongens *skrifflige* befalinger som distinkt lovbrudd i praksis opphører til fordel for et generelt forbud mot forræderi som rammer bredt og straffes like strengt, uansett forhold. Kanskje er opphevingen av denne distinksjonen nettopp grunnen til at *bréfabrot* ikke nevnes eksplisitt, verken i kommisjonens uttalelse eller i Christians stadfestinger. Kommisjonens beslutning gir derfor ingen indikasjon på at *bréfabrot* har vært holdt i hevd som distinkt eller særegen administrativ institusjon. Med dette utgangspunktet skulle vi kanskje tro at *bréfabrot* også forsvant helt ut av diplomaterialet, men det er ikke tilfellet. Det vi derimot ser, er at de administrative dokumentene som benytter seg av *bréfabrot*-begrepet, endrer art, og med

47 NGL 2. r. bd. 4.1: 45–66.

48 NGL 2. r. bd. 3.1: 293–294.

49 Hamre 1971: 224–234.

50 NGL 2. r. bd. 3.1: 294.

51 Hamre 1971: 207–208.

forbehold om at kildetilfanget er lite, kan vi likevel si at endringene ser ut til å være større enn noen gang tidligere.

Av de 17 diplomene som nevner *bréfabrot* og er utstedt på 1500-tallet før Christian III's død i 1559, er hele 12 det vi kan karakterisere som enten dommer eller brev som dokumenterte kjøp eller andre eiendomstransaksjoner som makeskifte (heretter bare kjøpsbrev). Vi så i Håkon Vs retterbot om *bréfabrot* fra 1315 at dommer var en av kategoriene av kongelige brev som ikke kunne brytes uten å risikere bot. Men dommene fra 1300-tallet som nevner *bréfabrot*, er enten kongelige dommer eller dommer stadfestet av kongen, og her skiller de seg fundamentalt fra dommene vi finner i 1500-tallsdiplomene, som ikke kommer fra kongens selv, men fra tingene.⁵² Kjøpsbrevene er likedan: De er ikke utstedt av verken kongen selv eller andre representanter for sentralmakten, men av kongens undersåtter i deres vanlige liv og virke.⁵³

Et eksempel kommer fra Jemtland, hvor bøndene Hallvard og Svein i 1548 dokumenterte en eiendomstransaksjon. De to var gift med hver sin søster, og diplomene de utformet, sa at de på vegne av sine koner hadde solgt sine parter i gården Hunge, som de to søstrene hadde arvet, til deres bror (Hallvard og Sveins svoger) for 21 mark sølv. Brevet forteller videre at den som brøt avtalen, skulle «bøtthe ffwlth breffuebrott», bøte full bot for *bréfabrot*.⁵⁴ Når vi leser dette brevet i kontrast til de administrative dokumentene vi har vært i kontakt med så langt, er forskjellen slående. Hallvard og Svein var ikke skrivere ved kongens kanselli som skrev med kongens stemme. De var bemidlede, men vanlige bønder som gjennomførte en dagligdags økonomisk transaksjon. Likevel opplevde Hallvard og Svein at det var naturlig å benytte seg av et vokabular som i de foregående århundrene hadde vært et eksklusivt kongelig anliggende. Og som vi har sett, var de ikke alene. Den overveldende majoriteten av diplomer som nevner *bréfabrot* på 1500-tallet, 12 av 17 overleverte diplomer, er ikke skrevet av representanter for den kongelige administrasjonen. I de diplomene vi har overlevert fra 1500-tallet, som riktignok er få, har *bréfabrot* altså gått fra å være del av en eksklusiv kongelig administrativ kultur, til å bli del av en mye mer inkluderende skrift- og rettskultur som også kongens undersåtter kunne ta del i.

Før vi går videre, må vi likevel oppklare en metodologisk fallgrube. Av de tolv diplomene hvor *bréfabrot*-begrepet brukes utenfor kongelig administrasjon, er nemlig åtte fra Jemtland.⁵⁵ Men selv om Jemtland er overrepresentert i materialet, betyr det ikke nødvendigvis at trendene vi kan spore, bare er relevante i Jemtland i seg selv. Vi har nemlig også eksempler fra andre deler av Norge som peker i samme retning. I 1554 skulle for eksempel seks lagrettemenn i Tuddal i Telemark lyse et forlik mellom bøndene Hallvor Eivindson og Ander Toresson, som hadde vært i konflikt om rettighetene til en seter. Brudd på avtalen skulle straffes med en bot til kongen for *bréfabrot* på 20 daler.⁵⁶ Dette diplomene er altså utstedt av seks lagrettemenn, som gjerne var bønder med høy status i lokalsamfunnet,⁵⁷ og i sin rolle som lagrettemenn utførte de en offentlig funksjon. Likevel kan lagrettemennene vanskelig karakteriseres som kongelige embetsmenn eller representanter. Ifølge Steinar Imsen, som er den som har undersøkt embetets rolle i tidlig nytid i størst detalj,

52 DN III nr. 1059; III nr. 1066; VI nr. 688; XIV nr. 744; XXI nr. 1001.

53 DN V nr. 1001; XIV nr. 803; XIV nr. 806; XIV nr. 838; XIV nr. 850; XIV nr. 851.

54 DN XIV nr. 850.

55 DN III nr. 1066; XIV nr. 744; XIV nr. 803; XIV nr. 806; XIV nr. 838; XIV nr. 850; XIV nr. 851; XV nr. 658.

56 DN XXI nr. 1001.

57 Imsen 1994: 193–216. For en oversikt over lagrettemennene på 1300- og 1400-tallet, se Imsen 1990: 143–149

har lagrettemennene «først og sist vært bygdas og bygdefolkets talsmenn».⁵⁸ De sto på alle måter langt unna det kongelige kanselli og sentraladministrasjonen, og derfor må diplomene fra Tuddal tolkes inn i den samme rammen som diplomene fra Jemtland: som et uttrykk for at *bréfabrot* hadde beveget seg fra kongemaktens domene og over i den alminnelige rettskulturen.

Likevel ser det ut til at 1500-tallet ikke bare representerte et brudd med bruken av *bréfabrot*-begrepet fra 1300- og 1400-tallet. Vi ser også små tegn til kontinuitet, og da særlig med den administrative kulturen fra begynnelsen av 1300-tallet. Vi har to diplomer, utstedt av to ulike høvedsmenn ved Akershus festning i henholdsvis 1550 og 1551, hvor høvedsmennene i kraft av å være kongens lensherrer og representanter i Norge stevnet partene i to ulike rettkonflikter til tings. I begge tilfeller pålegger høvedsmennene en bot på 13,3 mark for *bréfabrot* dersom de stevnedde partene ikke møter.⁵⁹ Vi har ikke mange eksempler på slike stevninger som nevner *bréfabrot* fra 1300-tallet, men vi har noen. Magnus VII utstedte tre, og Olav IV (r. 1380–1387) utstedte én, og disse ligner mye i form på stevningene utstedt fra Akershus 200 år senere.⁶⁰ På den annen side er det ikke så mye innholdet som den bredere konteksten som ligner. Her er det riktignok ikke kongen selv som utsteder stevningene, men vi har å gjøre med kanskje de mest fremtredende representantene for kongemakten i Norge på denne tiden, og her utøver de utvilsomt en kongelig administrativ funksjon.

Dersom *bréfabrot* ble en del av rettskulturen i sin alminnelighet, som jeg har argumentert for ovenfor, er det selvsagt mulig at høvedsmennenes stevninger ikke er del av noen kontinuitet overhodet, men snarere et uttrykk for at kongens representanter kunne bruke begrepet på lik linje med lagrettemenn i Telemark eller bønder i Jemtland. Det er likevel fristende å se kontinuitet, særlig når vi anlegger det materielle perspektivet vi brukte for å plassere *bréfabrot* i den administrative kulturen på 1400-tallet. Margrete Is (r. 1388–1412) instruks til Erik III (r. 1389–1442) i forbindelse med hans kroningsferd til Norge forteller at Akershus fungerte som et kongelig arkiv. Her kunne man finne regnskap, registre, jordebøker og «gamlæ konungx breff», gamle kongebrev, skriver Margrete.⁶¹ Vi må kunne anta at høvedsmennene på Akershus har vært kjent med disse gamle kongebrevene, og det kan godt tenkes at det er bekjentskapet med, og den fysiske nærheten til, disse brevene som har inspirert den bruken av *bréfabrot*-begrepet som vi finner i de to stevningene fra 1550 og 1551. Det er ikke en nødvendig forklaring, men det er en mulig forklaring, og vi må akseptere at med et så beskjedent kildetilfang som det vi har til *bréfabrot*-institusjonen på 1500-tallet, blir alle konklusjoner i noen grad spekulative.

Konklusjon

I denne analysen av fremveksten og utviklingen av *bréfabrot* som begrep i norsk administrasjon og rettskultur fra 1296 til 1559 har vi sett at bruken av dette begrepet endrer seg dramatisk gjennom to og et halvt århundre. Denne historien begynner når *bréfabrot* lanseres i kongebrevenes *sanctio*-formler helt på slutten av 1200-tallet, som et begrep som beskriver både brudd på skriftlige kongelige befalinger og boten man må betale som følge av et slikt brudd. *Bréfabrot* ble kodifisert som en del av norsk rett i en retterbot utstedt av Håkon V i 1315, og gjennom 1300-tallet blir denne institusjonen tatt flittig i bruk i et bredt utvalgt administrative dokumenter utstedt av kongens kanselli. Gjennom hele

58 Imsen 1994: 202.

59 DN IV nr. 1126; XXI nr. 953.

60 DN XXIII, 13; III nr. 281; II nr. 32; II nr. 501.

61 DN XI nr. 110.

1300-tallet er *bréfabrot* en kongelig institusjon, og vi finner at begrepet blir brukt utelukkende i dokumenter skrevet med kongen som avsender. Dette endrer seg i praksis ikke gjennom 1400-tallet, men i stedet ser vi en skarp nedgang i bruken av begrepet i kongelige retterbøter og diplomer, idet det kongelige kanselliet flytter ut av Norge og blir til et sentralisert unionskanselli i Danmark. På 1400-tallet nevnes *bréfabrot* derfor i hovedsak i stadfestinger av eldre privilegier som utstedes på nytt i forbindelse med at en ny konge tar over tronen. Som vi har sett, representerer diplomene fra 1500-tallet et klart brudd med de foregående århundrene. Kongemakten mister kontroll over, og tilsynelatende også interessen for, *bréfabrot*-begrepet, som ser ut til å bli allemannseie på en måte det aldri hadde vært før. Hvorfor skjedde det?

Her vil jeg særlig peke på vernebrevene som en naturlig forklaring. I vernebrevene la kongen personer og institusjoner under sin beskyttelse. Før ca. 1300 inneholdt disse brevene kun vage formuleringer om konsekvensene av å bryte kongens vern, men under Håkon Vs regjeringstid fikk de mye skarpere tenner, da *bréfabrot* og medfølgende bøtesatser ble lovfestet. Fordi trusselen om *bréfabrot* gav vernebrevene større autoritet, fikk også kongens undersåtter, både personer, grupper og institusjoner, en interesse av å holde begrepet i hevd. Å bevare *bréfabrot* betydde også å bevare en sterkere beskyttelse av egne privilegier. Det ser derfor ut til å ha vært særlig byer og kirkelige institusjoner med interesse av å beskytte egne privilegier som reproduserte *bréfabrot*-begrepet gjennom 1400-tallet. Når kongens kanselli i Danmark i tillegg ser ut til å ha mistet interessen for å håndheve begrepet som en spesifikt kongelig institusjon, ser tyngdepunktet og eierskapet ut til å ha flyttet seg vekk fra kongemakten og stadig nærmere den alminnelige skrift- og rettskulturen, som et bredt sjikt av kongens undersåtter deltok i. Når denne prosessen først var i gang, kan skrittet fra å lese om *bréfabrot* i kongelige vernebrev til å bruke det i egne kontrakter, dommer og forlik ha vært kort. Slik ble kongelig administrativ kultur til allmenn rettskultur.

Litteratur

- Agerholt, J. (1929). *Gamal brevskipnad. Etterrøkjingar og utgreidingar i norsk diplomatikk* (bd. 1). J. Chr. Gundersen Boktrykkeri.
- von Amira, K. (1967). *Germanisches Recht. 2. Rechtsaltertümer* (4. utg.). Walter De Gruyter & Co.
- Bagge, S. (2010). *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900-1350*. Museum Tusulanum Press.
- Bagge, S., Holstad Smedsdal, S., & Helle, K. (red.). (1973). *Norske Middelalderdokumenter*. Universitetsforlaget.
- Berge, A. (2007). Local Disputes and the Role of the Royal Judiciary in Early 14th-Century Norway. I J. Pan-Montojo & F. Pedersen (red.), *Communities in European History. Representations, Jurisdictions, Conflicts* (s. 189–201). Pisa University Press.
- Blom, G.A. (1967). *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Universitetsforlaget.
- Clanchy, M.T. (2013). *From Memory to Written Record. England 1066-1307* (3. utg.). Wiley-Blackwell.
- DN = Lange, C.C.A., & Unger, C.R. (red.). (1849–). *Diplomatarium Norvegicum* (bd. 1–). Christiania.
- Dokumentasjonsprosjektet. (2016, 31. oktober). Avansert søk i Diplomatarium Norvegicum. Hentet 21.09.2022 fra https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html
- Hamre, L. (1968). *Norsk historie frå omlag år 1400*. Universitetsforlaget.
- Hamre, L. (1971). *Norsk historie frå midten av 1400-åra til 1513*. Universitetsforlaget.
- Hamre, L. (1972). *Innføring i diplomatikk*. Universitetsforlaget.
- Haug, E. (2012). The Conflict of the Stavanger Church around 1300 and the Intervention of Håkon Magnusson. I P. Andersen, M. Münster-Swendsen & H. Vogt (red.), *Law and Power in the Middle Ages. Proceedings from the Fourth Carlsberg Conference on Medieval Legal History* (s. 105–138). DJØF Publishing.

- Imsen, S. (1990). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, del 1, *Middelalderen* (bd. 1). Tapir.
- Imsen, S. (1994). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, del 2, *Lydriketiden* (bd. 2). Tapir.
- Imsen, S. (2009). Den gammelnske drapsprosessen. (*Norsk Historisk Tidsskrift*, 88(2), 185–229. <https://doi.org/10.18261/issn1504-2944-2009-02-02>)
- Johnsen, J.B. (1957). Bréfabrot - Norge. I F. Hødnebo (red.), *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (bd. 2, s. 213–214). Gyldendal.
- Lehmann, K. (1886). *Der Königsfriede der Nordgermanen*. Verlag von J. Guttentag.
- Liedgren, J. (1957). Bréfabrot - Sverige. I F. Hødnebo (red.), *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (bd. 2, s. 214–215). Gyldendal.
- NGL III = Munch, P.A., & Keyser, R. (red.). (1848). *Norges gamle love indtil 1387* (bd. 3). Chr. Grøndahl.
- NGL IV = Storm, G. (red.). (1885). *Norges gamle love indtil 1387* (bd. 4). Grøndahl & søn.
- NGL 2 r. bd. 1.1 = Taranger, A. (red.). (1912). *Norges gamle love anden række, 1388–1604*, bd. 1.1, 1388–1447. Grøndahl & søn.
- NGL 2 r. bd. 2.1 = Taranger, A. (red.). (1914). *Norges gamle love anden række, 1388–1604*, bd. 2.1, *Statens lovgivning, 1448–1482*. Grøndahl & søn.
- NGL 2 r. bd. 3.1 = Blom, G.A. (red.). (1966). *Norges gamle love anden række, 1388–1604*, bd. 3.1, *Statens lovgivning, 1483–1513*. Den retthistoriske kommisjon.
- NGL 2 r. bd. 4.1 = Kjellberg, H. (red.). (1995). *Norges gamle love annen rekke, 1388–1604*, bd. 4.1, *Statens lovgivning, 1513–1536*. Riksarkivet.
- Orning, H.J. (2004). *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen* [dr.art.-avhandling]. Universitetet i Oslo.
- Seip, J.A. (1983). Problemer og metode i norsk middelalderforskning. I *Problemer og metode i historieforskningen* (s. 15–77). Gyldendal.
- Skeie, J. (1937). *Den norske strafferett. Den almindelige del* (bd. 1). Olaf Norlis Forlag.
- Taranger, A. (1904). *Udsigt over den norske rets historie*, bd. 2.1, *Statsrettens historie (indtil 1319)*. Cammermeyers Boghandel.